

УДК 821.161.2 – 821.161.1

Алессандро Акіллі

ВАСИЛЬ СТУС – ЧИТАЧ МИКОЛИ БЕРДЯЄВА

Наприкінці 1960-их рр. В. Стус прочитав дві книжки М. Бердяєва та захоплено відгукнувся про них. У статті здійснено спробу зіставити головні положення праць Бердяєва з особистим та творчим доробком поета, свідомо розрізняючи життєвий план від мистецького. У творчості двох авторів порівнено такі провідні для них ідеї, як свобода, мистецтво, гріх і зв'язки між ними. Крім того, обговорено придатність поняття «людина як мікрокосм» у Стусовому поетичному світі.

Ключові слова: філософська лірика, Стус, Бердяєв, екзистенціалізм.

В конце 1960-ых гг. В. Стус прочитал две книги Н. Бердяева и восторженно отозвался о них. В статье предпринимается попытка сопоставить главные положения произведений Бердяева с личным и творческим наследием поэта, сознательно отличая жизненный план от художественного. Сравниваются в творчестве обоих писателей такие ключевые для них идеи, как свобода, искусство, грех и взаимоотношения между ними. Кроме того, обсуждается пригодность понятия «человек как микрокосм» в Стусовском поэтическом мире.

Ключевые слова: философская лирика, Стус, Бердяев, экзистенциализм.

At the end of the Sixties V. Stus read two books by N. Berdyaev, which he enthusiastically commented upon. In this article I attempt to compare Berdyaev's main tenets with Stus's human and artistic heritage, consciously distinguishing the personal realm from the creative one. Object of this comparison are key ideas in their work such as freedom, art and sin, as well as their mutual interaction. Moreover, I discuss whether the idea of «man as a microcosm» is suitable for an adequate description of Stus's poetic world.

Key words: philosophical poetry, Stus, Berdyaev, Existentialism.

Стусове зацікавлення питаннями філософії є відомим (і вже частково дослідженим) фактом, як, зрештою, і глибинна філософічність його літературної творчості. Щодо цієї важливої риси Стусового доробку слід згадати дослідження Михайлини Коцюбинської [5] та Елеонори Соловей [9], що заклали основу для подальшої дискусії про його рецепцію світової філософської думки й про спекулятивні аспекти його лірики.

Проблема можливих подібностей, точок зіткнення між його особистим світобаченням, філософським характером його поезії та темами філософської рефлексії ближчих до нього авторів є складною і багатогранною, це питання може стати заручником ідеологічних спрощень і методологічних неточностей тощо. Закономірно припустити, що має існувати тісний зв'язок між цими трьома рівнями, але така ідея повинна бути підтверджена дослідженням, а не прийнята а рїогі як основа для небезпечних ідеологізацій, чи навіть політизацій художньої творчості.

Між численними проблемами, що їх можна підвести під загальну назву «Василь Стус і філософія, найголовнішим треба вважати питання про його місце в традиції екзистенціалізму [6], що, своєю чергою, охоплює багатопланове обговорення Стусового ставлення до французьких, німецьких, російських та українських авторів. У межах цієї статті зосередимося на дослідженні його ставлення до творчості російського (або, краще сказати, київського) екзистенціаліста Миколи Бердяєва (1874-1948), та спробуємо зрозуміти причини його сповненої ентузіазму реакції на читання деяких творів митця.

У листі до Василя Голобородька 1969 р. чи 1970 р. Стус писав: «Зараз я взявся до читання Бердяєва. Прочитав його «Духовный кризис интеллигенции», зараз читаю «Философию свободы». Незважаючи на те, що це не «густий» текст, мені дуже до вподоби: стільки є думок, які стали мучити мене останніми роками! Стільки підтверджень безсторонньої людини, що ти, Василь Стус, поводишся так, як і слід, що ти прагнеш робити так, як слід. Біда тільки, що не завжди поводишся ідеально, інколи грішиш. Це велика запомога в теперішніх відчуттях стоми (цього відчуття насправді бути не може). Колись Кордун щось провадив про Бердяєва, якого він або не втяв, або взнав з чужих уст, краєчком вуха. Правда, казав, що не читав. То було менш цікаво, а більше дратувало, що щось цікаве він не може передати переконливо. Але він був тією останньою краплею, що робить діло – я, віддавна наслуханий про Бердяєва, став його читати. І – дякую. / Правда, майже весь комплекс думок можна реставрувати з власних грудей» [13, с. 68]. Свідчення про Стусове зацікавлення Бердяєвим знаходимо також у Євгена Сверстюка, що цитує текст боргової записки Стуса у самвидавчій копії збірки «Зимові дерева». У записці ім'я Бердяєва та його книжка «Философия свободы» з'являються в контексті інших творів, пов'язаних із колом екзистенціалістських читань поета, як стаття про Д.-П. Сартра у «Вопросах литературы» та дослідження

Шварца про екзистенціалізм у європейській літературі (можливо, Стус мав на увазі книжку Т. Шварца «От Шопенгауэра к Хайдеггеру», М., 1964) [8, с. 194].

Стусові висловлювання про своє захоплення творами російського філософа вражають силою та пафосом. Варто поставити собі питання, які конкретні елементи бердяєвської філософії могли так переконливо імпонувати українському поету. Книжки Бердяєва, що їх Стус згадує в листі до Голобородька, належать до раннього періоду його творчості.

«Духовный кризис интеллигенции» був виданий у 1910 р. і містить статті про культурне та духовне життя Росії, що їх автор написав і опублікував наприкінці першого десятиліття минулого сторіччя. На цих сторінках бачимо зародки ідей, що їх Бердяєв буде постійно повторювати й розвивати в наступних творах, такі як боголюдська природа людини, культ особистості й свободи, а також наголос на соборному началі вищих, духовних форм людського суспільства. Як видно вже з самої назви твору, до проблеми інтелігенції, що постає тут центральною, Бердяєв підходить з точки зору її зв'язків з духовним надбанням народу. Російський філософ вважає, що інтелігенція не здатна зрозуміти справжню натуру народу, що його вона розглядає як суму різних соціальних класів, а не як «органічну цілісність, як батьківщину» [1, с. 135]. Бердяєв ототожнює народ із нацією, повністю відрізняючи обидва ці поняття від не завжди сприятливого поняття «держава» [1, с. 126-127], та навіть підвищує ідею нації до самого рівня ідеї особистості [1, с. 135], що її він завжди буде утверджувати як найвище начало. Свій аналіз (якщо таке слово можна вживати в контексті його довільної, цілком безсистемної філософії) стосунків інтелектуалів з народом Бердяєв закінчує так: «Но всякий народ – нация должен иметь свою интеллигенцию, носителей своих высших качеств, своего высшего морального сознания, своего интеллекта, своего дарования и знания, своего пророчества и правдоискательства. Такая интеллигенция может образоваться и укрепиться лишь на почве нового, идеального и *национального* сознания» [там само; підкреслення наше – А.А.]. Очевидно, що з такою постановою питання Стус міг *цілком* погодитись. У всьому тексті Бердяєва, особливо в його першій частині, знаходимо велику кількість ідей, які можна зіставити з найважливішими принципами Стусового життєвого, соціального та творчого кредо (останнє слово тут використано в його найширшому можливому спектрі значень).

В іншій статті збірки Бердяєв підкреслює необхідність розглянути питання про розрив інтелігенції й народу не тільки під соціологічним кутом зору, але й в національно-культурному сенсі [1, с. 91]. Без національної основи культура бачиться Бердяєву неможливою. Подібне положення можна було б найімовірніше приписувати авторові, котрий діє в умовах колоніальної культури, як-от Стус, аніж письменникові, який живе й пише в контексті повноцінної, процвітаючої та відносно вільної культурної системи, як Бердяєв. Ще на сторінках «Духовного кризиса интеллигенции» порушено тему «соборности», що її філософ черпає зі спадщини слов'янофілів. Саму ідею соборности неважко пов'язати з національною свідомістю українського шістдесятництва, з боротьбою за поширення цієї свідомості в радянській Україні. Але хоча б у випадку Василя Стуса у дослідника виникає відчуття непевності щодо можливості зближення бердяєвського містичного, хочеться сказати «суто російського» розуміння соборности з конкретнішою вірою в необхідність національного відродження України.

І ще раз постає питання про доречність поєднання або відділення Стуса людини й громадянина та Стуса поета, Стуса героя й «Стуса як текст». Єдиний можливий спосіб пошуку виходу з цієї сказати б безвиході є переоцінка, чи лише пригадування ідеї Стуса як тексту в тому сенсі, що треба перед собою поставити таке питання: як реагує Стус як людина й Стус як текст на прочитані тексти? Якщо згадувати його слова про те, що майже всі ідеї Бердяєва могли би бути придумані власним серцем і що вони підтверджують правильність вибраного шляху, то слід думати, що принципи бердяєвської філософії мають бути присутніми в обох іпостасях Стуса: в його житті та в його творчості.

Для подальшого розвитку цього підходу, треба розглянути й другий твір Бердяєва, прочитаний Стусом, «Философия свободы». Книжка була видана в 1911 р. і зосереджується на глибокому обговоренні теми, про яку вже йшлося в «Духовном кризисе интеллигенции». Сміслові ядро твору можна передати такими словами: «Свобода есть основной внутренней признак каждого существа, сотворенного по образу и подобию Божьему; в этом признаке заключено абсолютное совершенство плана творения» [2, с. 148]. У семи частинах книжки Бердяєв описує сутність свободи та її зв'язки з такими елементами людського життя, як гріх, знання, віра й творчість. Справжня свобода, свобода внутрішня, здобувається містичним, подвижницьким актом зречення від обмежень «Малого» розуму. Останні сторінки п'ятої частини твору повністю присвячені проблемі страждання та відповідальності. Бердяєв пише: «Достоинство человека измеряется не пассивным страданием, не исканием ударов судьбы, а активной и творческой победой над корнем страдания, над злом жизни» [2, с. 206]. У «Философии свободы» частково йдеться про теми, що їх Бердяєв буде поглиблювати в майбутніх творах («Смысл творчества», «Философия свободного духа»), тобто про ототожнення свободи, страждання й творчості, та про теургічний характер творчості. Людську творчість розуміє Бердяєв як продовжування та вдосконалення Божої творчості. Цікаво, що в російського філософа саме фундаментальне в його думці поняття творчості залишається досить невизначеним. Його можна віднести не тільки до мистецтва, але й до життя. Творча сила скасує

будь-яку різницю між цими двома виявами божої сутності людини. Але гріховність світу ускладнює можливість повної реалізації цього потенціалу, й таким чином вища свобода творчості має бути завойованою мужнім подвижницьким шляхом.

Неважко зрозуміти, чому Стус так захоплено відгукнувся на ці ідеї. У них план мистецтва з'єднується з планами особистості та історії, зникають межі етики та естетики. Тут розвивається й тема соборності, якої Бердяєв уже торкнувся у збірці 1910 р. У цьому ж тексті значної ваги набуває діалектика особистості й соборності, себто комплементарність обидвох начал для повного втілення боголюдства, досягнення людиною та цілим людством своєї справжньої, найглибшої природи.

Хоча Бердяєв безсумнівно наполягає на гріховності людського існування на Землі, він, з іншого боку, глибоко вірить у можливість подолання гріха та у справжність християнського прийдешнього спасіння: «Основа истории – в грехе, смысл истории – в искуплении греха и возвращении творения к творцу, свободном воссоединении всех и всего с Богом, обожении всего, что пребывает в сфере бытия, и окончательном оттеснении зла в сферу небытия. История есть разоблачение обмана, выявление подлинных реальностей и их окончательное отделение от лжи» [2, с. 150]. У бердяєвській, по суті оптимістичній, суто християнській думці життя й страждання не втратили сенс. Абсурд не панує над внутрішнім світом людини і над історичними подіями, хоча нерідко так може здаватися, й тому людина стоїть перед небезпекою не зрозуміти справжню, вищу сутність речей, залишаючись із поверховим сприйняттям світу.

Щодо ідеї подвижництва цікавими в контексті Стусової рецепції цього твору видаються роздуми Бердяєва про «ідеологію страждання» [2, с. 207-209]. Філософ застерігає про небезпеку «гедонізму», що криється за мучеництвом в ім'я визволення від гріха. Безперечно, що такого роду міркування не могли не зацікавити Стуса у другій половині шістдесятих років, коли він тільки теоретично ще не був позбавлений волі.

Якщо спробу прочитання «людського» сприйняття Стусом творчості Бердяєва можна вважати в загальних рисах здійсненою, треба зараз переходити до пошуку точок перетину Стусової філософської поезії з «мистецькою», «поетичною» філософією Бердяєва, яка здається такою непідвладною будь-якій систематизації. Чи можна зіставити образ людини й світу в Стусовій творчості з екзистенціальною філософією Бердяєва? Відповідь на це питання потребує насамперед обговорення поняття «мікрокосм» у творчості обидвох письменників.

У «Філософії свободи» Бердяєв пише: «Человек потому постигает тайну вселенной, что он одного с ней состава, что в нем живут те же стихии, действует тот же разум. [...] Эти две вселенные – микрокосм и макрокосм – реально, бытийственно соприкасаются и сливаются лишь в церкви» [2, с. 95]. Відносини людського мікрокосму зі світовим макрокосмом визначаються в Бердяєва відповідністю їхніх природ. Це здається досить очевидним, з огляду на ідею боголюдської суті людини. Смісл життя полягає у боротьбі з гріховністю в собі й у світі (тепер ясно, що між цими двома рівнями немає жодної різниці), та у відкритті власної божественності. Багато сторінок книжки присвячено запереченню обґрунтованості неокантіанської гносеології Г. Когена та Г. Рікєрта [2, с. 65-96], що виключає можливість пізнання буття й власної присутності в бутті суб'єктом та засуджує його на безплідне замикання в собі.

У Стусовій поезії приблизний опис конфігурації зв'язків людини (поетичного «я») зі світом може бути зведений до чотирьох основних вимірів: діалог, повна відчуженість, негативна тотожність, «єднання». Останній варіант, що його ввів до наукового обігу Б. Рубчак у провідній статті 1985 р. [7, с. 350], здається найскладнішим та потребує особливого обговорення. Зрозуміло, що ці категорії неможливо розглядати окремо, вони постійно перетинаються в невловимій динаміці художнього твору. Питання, на яке передусім треба спробувати знайти відповідь, полягає в тому, чи в Стусовій поезії людина є мікрокосмом.

У ранніх текстах початку шістдесятих років знаходимо інтенсивний, але напружений діалог між поетичним «я» й світом. У контексті очевидної залежності від Пастернакової традиції, суб'єкт намагається знайти можливості контакту, порозуміння з зовнішньою дійсністю, злиття з нею: «І все побачити, і все б збагнути, / і все б зустріть, згубити, віднайти, / і спопелить минулого мости, / щоб в тім горінні запах крові вчути!» [10, с.65]. Йому іноді здається, що він може зрозуміти світ і сенс свого перебування в ньому: «СВІТ – ЛЮДСТВО – ЛЮДИНА – / ЛЮДИНА – ЛЮДСТВО – СВІТ – / хіба не в цій коловерті / висока мудрість сущого на землі?» [10, с. 141]. Нестримна деміургічна сила поетичного слова, титанічного поетового «я» навіть спричиняє перетворення в самій структурі всесвіту, по-бердяєвськи продовжуючи вічне Боже творіння: «Вагітний світ впаде мені до ніг, / запліднений моєю пліттю-злістю, / а потім Землю одружу на Місяці, / а потім всесвіт одружу понівечений» [10, с. 274]. Всі ці вірші були написані в першій половині шістдесятих. Між творами цих років є багато прикладів іншого, зовсім протилежного взірця відносин лиричного «я» зі світом, як бачимо у відомому циклі «Костомаров у Саратові»: «Світ – тільки свист мигтючий. І провалля – / немов бездонне, Долі – не збагнешь. / Бездомний, хоч – то вжалойся до жалю / (а жаль, немов провалля, теж без меж)»; «Мій боже, білий світ – / це біле божевілля – / не варт твого зусілля, то й бідкатися встид» [12, с. 82].

Наприкінці 1960-их років, тобто в період зацікавлення творами Бердяєва, відчуженість, ворожість світу до суб'єкта та навпаки – суб'єкта до світу – зустрічається у багатьох віршах збірок «Зимові дерева»

та «Веселий цвинтар»: «ти в цьому світі – лиш кавалок муки, / отерплий і розріджений, мов ртуть» [12, с. 62]. Але читаючи ці вірші, постає непевність, чи слід їх розглядати як приклад відчуженості суб'єкта від світу або їхньої негативної тотожності. Здається, ці дві категорії, що їх ми визначили для з'ясування проблеми, дуже часто переходять одне в одного, але, якщо можливо, їх варто чіткіше виокремити, бо за ними криється суть дискусії, тобто питання про *мікрокосмічність* людини у Стусовій творчості.

У рядках антологічного вірша «Мені здається, що живу не я, / а інший хтось живе за мене в світі» [12, с. 155] поетичне «я» визначається одночасно як «лялечка німа: / розпечена, аж біла з самоболю» [курсів мій – А.А.], та як «лаконічний крик усесвіту, маленький шротик сонця». Повній відчуженості суб'єкта від самого себе відповідає його розпачлива співзвучність з усесвітом, голосом якого «я» себе вважає. Здається, є суцільна негативна співвіднесеність між ними. Але не може бути й мови про мікрокосмічний характер суб'єкта, тому що абсурдний, незбагнений внутрішній та зовнішній всесвіт Стусової поезії ніяк не можна зближувати до поняття «космос», що означає порядок, гармонію, сенс. Це прямо виражається поетичним «я» в рядках іншого вірша «Веселого цвинтаря»: «Світ / тримається на випадкових рухах, / які його означають» [12, с. 171]. Порожнеча людського існування («На першому поверсі – двоє людей / на другому – їхні тіні. / Вправний оператор / так освітлює кадр, / що й не добереш, / де люди, а де лиш тіні» [12, с. 154].) ототожнюється з неформленістю, недосконалістю, браком смислу світу: «А білий світ – без кольору і звуку / ні форми, ні ваги, ані смаку – / розлився безберегою водою» [12, с. 163]. Звичайно, питання, що виникає в читача, полягає в тому, чи цей катастрофічний стан зумовлений неблагополучною історичною ситуацією, чи навпаки йдеться про вроджену безглуздість людини та світу (можливо, після гріхопадіння). Це питання, здається, залишається відкритим.

В інших текстах цих років помітний й інший вид відносин між суб'єктом та світом, діалогічний, але суперечливий, як і в попередній період початку десятиліття. Знаходимо приклади можливого порозуміння з дійсністю: «Світ – мірадом досяжних мет. / [...] / Простягни руку попереду – / схолилими пальцями / відчуєш самого себе. / Спокій, / вичинений» [12, с. 159].

У вже цитованій статті 1985 р. Б. Рубчак визначив пісню, чи поезію, як «остаточний засіб єднання» [7, с. 350] всіх протилежностей у Стусовій поезії, особливо у в'язничних віршах (так як у Рільковській, як відомо головний поетичний орієнтир Стуса в сімдесятих роках). На думку авторитетного еміграційного поета й вченого художнє слово володіє здатністю подолати контрасти, розлучення суб'єкта від себе й світу. Це безперечний та важливий елемент Стусового творчого доробку, не тільки на тематичному рівні його поезії, але й на життєвому рівні самого автора, якщо допустити досить небезпечне накладання двох рівнів. У сотеріологічній концепції поезії («Мені пішла дорога без пуття / кудись у прірву, в смертну чорноту, / де сонце ледь ворухиться на споді. / Та виростає у красі і вроді / крилатий птах, що клякне на льоту» [11, с.385].) можна з певними застереженнями вбачати точку перетину з бердяєвською концепцією, в якій творчість постає виявленням Божого начала в людині. Але у фундаментальному для всього подальшого стусознавства дослідженні Рубчака не зовсім переконливим виглядає лише останнє твердження про «діалектичний синтез» Стусових роздвоєнь. На різних етапах творчості поета спостерігається співприсутність всіх різновидностей взаємин суб'єкта з собою та із зовнішнім світом. Важко сказати, що один із цих варіантів, тобто діалогічність (як основа діалектичності), домінує над іншими. У широкому корпусі «Палімпсестів», що було створено вже після знайомства з Бердяєвим, байдужа відчуженість поетичного «я» в одному вірші чергується з закличками до примирення й зближення в наступних, забуття співіснує з «імперативом пам'яти» [7, с.347]. Прийняття долі («Благословляю твою сваволлю / дорого долі, дорого болю!» [11, с.5] не відповідає єднанню з нею, віднаходженню спільного з нею буття в собі. Але попри суто термінологічні суперечки безперечно, що в ліриці «Часу творчості» та «Палімпсестів» *творча перемога* поетичного «я», романтичне рішення понести хрест власної долі поета можна безсумнівно співвіднести з певними фрагментами бердяєвської «Філософії свободи». Відсутність зв'язку мікрокосму з макрокосмом у стосунках суб'єкта з дійсністю в Стусовій поезії не виключає можливості її наближення до ідеї вільної сутності людини, особистості.

У зрілій творчості Стуса відбувається містичне подолання категорій часу та простору, які для Бердяєва є виявом хворості дійсності: «Мы воспринимаем болезненную сыпь мира – являющееся нам в пространстве и времени материальное бытие. Наука познает действительность, но действительность эта не есть сущность бытия, а лишь болезненное его проявления. Дефект нашего восприятия мира и нашего знания есть результат греховности бытия, заболевания, покрывшего лицо бытия сыпью» [2, с. 120].

Цілком очевидно, що у творах й українського поета, й російського філософа в основі занепаду та несправедливості світу лежить первородний гріх. Як зазначає Маргарита Сгорченко [3, с. 21], чільне місце в поезії Стуса посідає ідея гріховності світу, «повсюдного гріха». Наслідком цієї загальної гріховності є роз'єднаність людини і світу, про яку вже йшлося в цій статті: людина не вміє себе осмислити, бо світ уникає її, тікає від неї [там само]. Дослідниця також говорить про актуальність для Стусової творчості семантичної пари «гріх і покута» [3, с. 22], що спричиняє «трансформацію мотиву гріха [...] у мотив самопожертви за гріхи, яку поет розуміє як поетичну творчість загалом» [3, с. 23]. Авторка ще згадує інтертекстуальні зв'язки Стусової концепції гріха з текстами Сковороди, Шевченка та Марини

Цветаєвої. До імен цих авторів не можна не прилучити й самого Бердяєва, який темі гріха присвятив чимало сторінок. Крім того, слід згадати, що «Філософія свободи» вийшла в 1911 р., коли друг Бердяєва Володимир Ерн прочитав лекцію про Сковороду на засіданні Релігійно-філософського товариства пам'яті В. Соловйова в Москві, та написав про нього в книжці «Борьба за логос». У наступному році він видасть важливу книжку про українського філософа. Це свідчить про те, що Бердяєв знайомився з творами Сковороди, коли його вже цікавили проблеми, що лежать у центрі творчості українського філософа. Не можна виключити, що саме читання Сковороди, одного з головних Стусових літературних та людських взірців, допомогло Бердяєву далі розвинути, поглибити та вдосконалити свою філософську думку [4].

З'ясування філософських контекстів Стусового доробку ще потребує ґрунтовніших праць. Можливо, ця стаття викличе у дослідників бажання глибше вивчити питання зв'язків Стуса з традицією російської та західної екзистенціалістської філософії.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бердяев Н. Духовный кризис интеллигенции: Сборник статей / Николай Бердяев – СПб. : Тип. Тов-ва «Общественная польза», 1910. – 368 с.
2. Бердяев Н. Философия свободы / Николай Бердяев – М. : Путь, 1911. – 254 с.
3. Єгорченко М. Мотив гріха в поезії Василя Стуса / Маргарита Єгорченко // Наукові записки НаУКМА. – 2007. – № 72. Філологічні науки – С. 18–23.
4. Кашуба М. Антроподицея Григорія Сковороди і Миколи Бердяєва / Марія Кашуба // Григорій Сковорода: загадковість присутності: (матеріали конференції, присвяченої 280-річчю від народження Григорія Сковороди) / [відп. ред. Олег Купчинський]. – Л.: Наукове товариство ім. Шевченка у Львові, 2005. – С. 17–24.
5. Коцюбинська М. Поет / Михайлина Коцюбинська // Твори: у 4 т., 6 кн. / Василь Стус. – Л. : Видавнича спілка «Просвіта», 1994. – Т. 1. Кн. 1. – С. 7–39.
6. Кралюк П. «...бенкет смерті в образі життя». Василь Стус як філософ-екзистенціаліст / Петро Кралюк // День. – 22 жовтня 2010.
7. Рубчак Б. Перемога над прірвою: про поезію Василя Стуса / Богдан Рубчак // Василь Стус: в житті, творчості, спогадах та оцінках сучасників / [ред.-упоряд. Осип Зінкевич і Микола Французенко]. – Балтимор – Торонто : Українське Видавництво «Смолоскип» ім. В. Симоненка, 1987. – С. 315–351.
8. Сверстюк Є. Базилеос / Євген Сверстюк // Не відлюбив свою тривогу ранню...: Василь Стус – поет і людина: Спогади, статті, листи, поезії // [упоряд. О.Ю. Орач]. – К.: Український письменник, 1993. – С. 188–211.
9. Соловей Е. Проблема автентичного буття // Українська філософська лірика: навч. посібник із спецкурсу / Елеонора Соловей. – К.: Юніверс, 1998. – С. 253–290.
10. Стус В. Зібрання творів у дванадцяти томах / Василь Стус. – К. : Факт, 2007. – Т. 1. – 559 с.
11. Стус В. Зібрання творів у дванадцяти томах / Василь Стус. – К. : Факт, 2009. – Т. 5. – 766 с.
12. Стус В. Твори: у 4 т., 6 кн. / Василь Стус. – Л. : Видавнича спілка «Просвіта», 1994. – Т. 1. Кн. 1. – 431 с.
13. Стус В. Твори: у 4 т., 6 кн. / Василь Стус. – Л. : Видавнича спілка «Просвіта», 1998. – Т. 6. Кн. 2. – 262 с.